

MÍTOSZTEREMTÉS – TÖRTÉNETÍRÓI MÓDRA: TAKÁTS SÁNDOR ÉS BALLAGI ALADÁR KELEMEN DIDÁK-KÉPE

CSÍKI TAMÁS

Brázay János mezőpetri plébános 1890-ben két, általa „érdekesnek” minősített levelet tett közzé. Mindkettő szerzője Károlyi Sándor lánya, Klára, aki az elsőben öccsének köszöni meg a férje halálát követő részvétnyilvánítást; a másodikban pedig, mely 1748 májusában kelt, Pál Imre, ferences tartományi főnöknék ír a négy évvel korábban meghalt Kelemen Didákról. Amelyben a szentté avatás előkészítésének nem titkolt szándékával, a kassai apácáknál nevelkedett, mélyen vallásos Klára elragadtatással ír lelki atyjáról és annak csodás cselekedeteiről.¹

Ez utóbbi levél 1890-es publikációja két kortárs történetíró figyelmét keltette fel (persze nem azonos mértékben): Takáts Sándorét és Ballagi Aladárét, ami egy csaknem száz oldalas írásban, illetve egy alig több mint kétoldalas ismertetésben realizálódott. Tanulmányomban e két szöveget vizsgálom, konkrétan: a szerzők identitása és a történetírásról vallott felfogása (vagy intuitív elképzelése) miképpen alakította az elbeszélés technikáját, milyen poétikai és retorikai elemeket alkalmaztak, ez miféle jelentéseket kölcsönzött a szövegeknek. S mindennek milyen funkciója volt a historikus önazonosságok további erősítésében, és nem utolsósorban a 18. század eleji minorita szerzetesről rajzolt kép tónusainak és kontúrjainak alakításában.

Az első szöveg *Károlyi Sándor családja és Kelemen Didák* címmel a Katolikus Szemlében jelent meg 1892-ben.² Szerzője Takáts Sándor, a pályája kezdetén álló piarista szerzetes, aki a komáromi bencéseknel és a pozsonyi katolikus gimnáziumban, majd 1880 és '86 között a pesti egyetem történelem-latin szakán tanult (melléktárgya a magyar volt). Közben szerzetesi és hittudományi tanulmányokat végzett (életrajzírója szerint professzora, Salamon Ferenc azzal ösztönözte: „öcsém, szép dolog a történetírás, de kanonoki stallum nélkül fabatkát sem ér”), s lett előbb a nyitrai, ezt követően, 1889-től a budapesti piarista gimnázium tanára.³

Az egyházi gimnázium, az összekapcsolódó teológiai és bölcsészeti tanulmányok, s az erre épülő tudományos pálya persze nem volt ritka az 1850-es, '60-as években nevelkedő történész-nemzedék körében, ami társadalmi mobilizációs minztává válhatott, és sok esetben a további szakmai professzionalizáció sajátosságait is

¹ BRÁZAY 1890

² A tanulmányt 1914-ben Takáts a *Régi magyar asszonyok* c. gyűjteményében újra megjelentette. (Mi ez utóbbi szöveget használtuk.)

³ NAGY 1937, 5–7.

meghatározta. Takáts esetén ez főlevéltárosi kinevezést, majd akadémiai tagságot jelentett, és a Kisfaludy-társaság is sorai közé választotta. (Az 1890-es évek végétől hosszú ideig a Károlyi Árpád és Thallóczy Lajos köré szerveződő, Bécsben kutató historikus-csoport tagja.)

Ugyanakkor a szerzőre pályája végéig a történetírás és a múlt poétikai eszközökkel való elbeszélésének szoros egysége jellemző. (Mikszáth, aki regényeinek és novelláinak számos epizódját Takáts-tól vette át, tanulmányait úgy értékelte, hogy azok „új műfajt teremtettek, melyek középhelyet foglalnak el a szépirodalom és a tudomány között.”⁴) Ebben minden bizonnyal szerepet játszott tanárai, Gyulai Pál és a szépíróból irodalomkritikussá, majd történésszé váló Salamon Ferenc példája, akik a narráció ezen eszményét vallották;⁵ miként az is, hogy rövidebb írásai különböző lapok tárcarovatában jelentek meg.

Am ebbe az irányba terelte Takátsot a forráskutatás primátusára vonatkozó kortárs történetírói közvélekedés is. „Általánosan elismert követelménye a történésnek – írta első tanulmányában 1885-ben –, hogy a történetíró eredeti kútfőket használjon a kutatásoknál, és semmit se állítson, amit hitelt érdemlő kútfők alapján nem igazolhat.”⁶ A hiteles múltábrázolás fogalmazódik tehát meg, s majd látjuk, retorikai eszközei ugyanezt az eszményt kívánták az olvasók számára közvetíteni. S végül nyelvének poétikai gazdagságát bővítette a mainstream történetírással szembe forduló, a felvilágosodás, illetve a reformkor „műveltség-történeti” célkitűzéseit inkább csak ösztönösen adaptáló múlt-tematizálása is. Amit 1910-ben Takáts a következőképpen fogalmazott meg: „A legtöbb történetíró a magyar nép életének ismertetését kimeríti azzal, hogy jogi, politikai és hadi kötelességeit megvilágítja. A szorosán vett társadalmi fejlődéssel, a köznapi élet jelenségeivel már alig foglalkozik... Köztörténetünk minden változatosságára mellett azért oly száraz, mert az élet közvetlensége hiányzik belőle.”⁷

Nézzük ezek után, miféle képet alkotott Takáts Kelemen Didákról, valamint patrónusáról, a szatmári békét megkötő Károlyi Sándorról. Utóbbival nem volt könnyű dolga, mivel Károlyi a piarista rend bőkezű támogatója volt (1725-ben Nagykárolyban alapított számukra gimnáziumot), ugyanakkor a korszak történetírásában és közvéleményében élénken élt a Thaly Kálmán által konstruált, a vagyonszerzés motiválta árulásának mítosza, s a fiatal paptanár maga is eszményítette Rákóczit, miként általában a Habsburg-ellenes mozgalmakat. Ezt az ellentmondást Takáts a narrációval, illetve különböző retorikai elemekkel oldotta fel. Nincs szó a szövegben Károlyi birtokszerzéseiről, az 1720-as, '30-as években felívelő politikai karrierjéről, ehelyett a bujdosó kurucok védelmezőjeként tűnik fel: „Egy-két jólel-

⁴ TAKÁTS 1979, 338.

⁵ DÁVIDHÁZI 2003, 7–34., 27., 29.

⁶ NAGY 1937, 6.

⁷ TAKÁTS 1961

kü védőjük mégis akadt. Ilyen volt elsősorban Károlyi Sándor kuruc generális és leánya, Klára grófnő. E nemes lelkű nő kérve-kéri leveleiben apját, venné védelmébe a szegény kurucokat, mert sokat, nagyon sokat szenvednek. »Elég nagy nyomorúságuk van szegényeknek – írja egy alkalommal – kivált az bújdosóknak, kiket szívem szerint szánok.« Ott fent az országgyűlésben azonban másképpen gondolkoztak az urak. Követelték hűségük fejében a bért: a kurucok jószágait. »Sír a lelkem« – írja e hallatlan arcátlanságra Károlyi Sándor, s még az élettől is elment a kedve, midőn látta a reakcionáriusok alávaló önzését és a kurucok megbélyegzésére irányított törekvését.”⁸

Majd pedig a következőket tudjuk meg a generális egyéniségéről: „Károlyi Sándor, a kemény kuruc, ki az ónodi gyűlésen karddal sújtá a békét sürgető Rakovszkit, most kihallgatásról kihallgatásra megy, béklyóba veri szenvedélyeit, kér, könyörög, hogy megakadályozza az önző főurak terveit.

Képzeltetünk-e eredetibb jelenetet ennél? A tisztas kuruc generális, hosszú hátrafésült hajjal, magyar ruhában, egy előtte egészen ismeretlen világban forog, hol az etiquette ridegsége még a lépésben is bizonyos módot ír elő, hol kimért közökben való térdhajtás, kézcsók, német szó stb. volt divatban. Ki is nevetik az esetlen kurucot, ki izzadva, rettentő németséggel adja elő betanult mondókáját. De ő nem szégyenli a dolgot, egész őszinteséggel írja meg feleségének, ki ismerve férje német tudományát, nem is csodálkozik, hogy »az felséges császárné s az dámák kacagásra indultak német szaván.« De azért neje némileg restelli a dolgot, »bár diáku felelt volna inkább« – írja férjének.”⁹

Ezek a mondatok úgy vélem kitűnően illusztrálják a történetírás és a poétikai elbeszélés egységét, a beszédmód retorikai aspektusait. Ennek része a szépirodalomból kölcsönzött alakzat, a hüpotiposzisz, amely élénk képzelő-, illetve megjelenítőerővel, már-már festményszerűen, ám a valóságosság és a hitelesség képzetét keltve rajzolja meg Károlyi Sándor alakját.¹⁰ Vagy ilyen eszköz a retorikai szövegalkotás klasszikus elemeinek (az inventio, a dispositio és az elocutio) egymást kiegészítő egysége, amit Paul Ricoeur a történeti eljárás szakaszaival (a tényfeltárással, a magyarázattal és az írásos rögzítéssel) rokonított.¹¹ S amit a narrációban a bizonyító erejű forrásként vagy tényként kezelt, azaz az argumentáció eszközüvé váló levélszövegeknek (melyek maguk sem nélkülözték a retorikai szerkesztés elemeit) az elbeszélés részévé tétele, a történetíró, valamint az egykori szereplők szavainak összefonódása fejez ki. Mindez pedig lehetővé tette Takáts számára, hogy miközben a kuruc kor és Rákóczi eszményítésével kora meghatározó történetírói diskurzusához igazodott, az *árvulás* mítoszt tompítsa, valamint 1711-

⁸ TAKÁTS 1914, 209–210.

⁹ TAKÁTS 1914, 226–227. (Kiemelés az eredeti szövegben.)

¹⁰ GYÁNI 2003, 92.

¹¹ RICOEUR 2000, 13–18.

et 1867-tel, Károlyit pedig Deák Ferencsel párhuzamba állítva, a kiegyezéssel való politikai apológiáját adja.¹²

Hasonló narratív technikát és retorikai alakzatokat használ Takáts Kelemen Didák alakjának megrajzolásakor. A tanulmányt olvasva, feltűnő kompozíciós eljárás a párhuzamok, az ellentétek és az ismétlések dinamikája. Előbbi Károlyi és a szerzetes egymás mellé állítását, történelmi szerepük egy szintre emelését célozza. Mert nem csupán arról értesülünk, hogy „benső viszonyuk hamar ismeretessé lett a tiszai részeken. Az emberek kezdték átlátni, hogy Didák atya pártfogó ajánlása többet ér a legszebb instanciánál is. Akinek tehát valami ügyes-bajos dolga volt a kormányzésekkel, a megyével vagy magával Károlyival, jónak látta előbb Didák atya támogatását megnyerni. És ő nem tagadta meg jóakarátát senkitől sem... Még a csanádi püspök is Didák atyához folyamodik, kérvén őt, lépne közbe Károlyinál, hogy a Vásárhely és Makó körül fekvő ősi birtokokat visszakapná a püspökség.” Hanem arról is tájékozódhatunk, hogy az országgyűlésekre készülők főurak a szerzetes tanácsát kérték az egyházi ügyekben, s aki Pozsonyban a ferenceseknél tartott beszédeivel az összegyűlt rendeket felettébb „elragadta.” Amiből Takáts az alábbi következtetést teszi: „Ezeket tudva, nem lesz oly meglepő ránk nézve a katolikus rendek akkori magatartása a más vallású felekezetekkel szemben. Kelemen Didák volt a titkos mozgató erő, de ennek nyomát hiába keressük történetünkben.”¹³

A történetíró Didák atya más vallásúakkal szembeni türelmére, beszédeinek „szelidségére” utal, és hittérítését a legismertebb protestáns prédikátorok, Huszár Gál, Méliusz Juhász Péter és Dévai Bíró Mátyás missziójával állítja párhuzamba.¹⁴ Azaz nem csak a felvilágosult rendiség és a Habsburg-hatalom közötti ellentétet oldja fel, hanem a felekezeti megbékélés eszményét fogalmazza meg.

A másik szövegkohéziós eszköz az ellentét: az 1711 utáni korszak politikai konfliktusainak és erkölcsi „viszonyainak” sötét színekkel ábrázolása, ami ugyan csak Kelemen Didák alakjának felnagyítását célozta. „A szegénység és nyomor eme napjaiban – írja Takáts – az irodalom és a nemzeti érzés mélyen szunnyadó korában jól esik az embernek, ha szeméit oly férfiún nyugtathatja, ki lángbuzgalomtól vezetve, az elharapódzó erkölcstelenség ellen a régi jó magyar erkölcsöket és a buzgó vallásosság eszméit hirdette, ki mindenét a szegény nép nyomorának enyhítésére fordította, koldult a koldusok számára, dolgozott mások javára, magyar munkákat írt, iskolákat és templomokat épített... Ez a férfiú Kelemen Didák atya, egy szegény, igénytelen minorita szerzetes.”¹⁵

S majd ezt az eszményképet fogja a szerző Didák életének eseményeivel ilusztrálni, az első missziós utaktól a pestises falvakban való alamiznaosztáson,

¹² TAKÁTS 1914, 225–226.

¹³ TAKÁTS 1914, 218., 254., 274., 282–283.

¹⁴ TAKÁTS 1914, 214., 302.

¹⁵ TAKÁTS 1914, 213–214.

valamint kolostorok és iskolák alapításán keresztül, utolsó éveinek „teljesen aszketikus foglalatosságaiig.” Amelyhez Takáts ezúttal is a szövegformálás nyelvi-retorikai eszközeit használja. „E szentéletű férfit – írja – sokszor bántalmazták, prédikálás közben nemegyszer fölhangzott a »pápista kutya« kiáltás: de ő egyetlen panaszzót sem hallatott emiatt. Mint Károlyi Klára írja, leült a falvak szélén, s ott mosogatta vérző sebeit, melyeket botokkal és kövekkel ütöttek rajta.”¹⁶

A hüpoptozisizs alakzata, miként Károlyi Sándor jellemrajzában, ezúttal is a múlt tapasztalati megismerését célozza. Az olvasó maga előtt látja és hallja a leírt eseményeket, aminek következtében megelevenedik a minorita szerzetes alakja, s aminek a célja, hogy kétségünk se legyen a megjelenített cselekménysor hitelességét illetően.¹⁷

Ugyanez a szándéka Takátsnak a szekvenciával, bizonyos események, motívumok: pl. az 1708-ban, 1718-ban, majd 1738-ban újra kitört „borzasztó pestis” többszöri, más-más hangfokon való ábrázolásával, amikor „míg más papok rémülve menekültek a fertőzött helyekről, addig ő felkereste a baj fészkeit, s azoknak lón vigasztalója és támogatója, kiket mindenki elhagyott, kiktől mindenki irtózott.”¹⁸

Am a fáradságos és önfeláldozó missziós munka bemutatása mellett Kelemen Didák életének apró, anekdotaszerű eseményeivel is találkozunk a szövegben. Szokása volt pl. Károlyinak, hogy Bécsből és Pozsonyból a böjti napokra heringet, citromot, gyömbéret, safrányt, csigát és mandulát küldött családjának, s ilyenkor Didák atyáról sem feledkezett meg. Aki – miután patrónusa megözvegyült – mihamarabbi újrarahasodását szorgalmazta, mi több, azt tanácsolta, az új ara inkább „szegény, mint gazdag legyen, kártyázni, kockázni ne tudjon, »ha ehhez a földhöz nem szokott, tőle ne irtózzon.«”¹⁹ Ami a közvetlen történetíró szándék szerint ugyancsak az eleven és hiteles jellemrajz megalkotását célozta.

Lehet azonban a szövegnek egy mélyebb jelentése. A korábbi idézeteink igazolhatták, hogy a narrativizálás révén Kelemen Didák életének különböző, összefüggéstelen eseményei egységes történetté, koherens cselekményszerkezetté válnak. S arra ugyancsak Hayden White *Metahistory* c. munkája mutatott rá, hogy ez a cselekményszerkezet sok esetben „beilleszthető a nyugati mitikus irodalmi hagyomány történetformái közé”, azaz a 19. századi történetírók különböző irodalmi műfajokat követnek.²⁰

Takáts Sándor, a fiatal szerzetes tanár, idézeteink talán ezt is igazolták, ebben az írásában a középkori legendák kulturális mintáját követte, ami az olvasó számára Kelemen Didák életét csodás, illetve mitikus jelentésekkel ruházta fel. Ezt

¹⁶ TAKÁTS 1914, 212.

¹⁷ GYÁNI 2003, 92.

¹⁸ TAKÁTS 1914, 215., 253., 287., 294.

¹⁹ TAKÁTS 1914, 280., 284. (Kiemelés az eredeti szövegben.)

²⁰ WHITE 1973; WHITE, 1997, 20.

a történetíró explicit nem mondhatta ki, ám a narratíva egyéb eszközei, az életpálya ívének megrajzolása ugyancsak ezt sugallja. Takáts több helyen „a szentnek hírében álló férfiúról” beszél, aki bár „nem akart kiválni a halandók közül, erényei és művei mégis kiemelték őt a köznapi emberek sorából.” Vagy a szerző latin nyelven közli a Didák halála után az egyházi hatóságok által Rómába küldött, a szentté avatást szorgalmazó jelentést; s ezzel párhuzamban a néphagyományban élő Didák-kép megkonstruálásához is hozzájárul: „Nem csoda – szól a történetíró érvelése –, ha már életében csodás dolgokat beszéltek a szent életű férfiúról, és legendákat adtak szájról szájra »a jó Didák atyáról.« Szentnek hírében halt meg..., Miskolcon a templomot ma is ezrenként keresik fel a búcsúsok.”²¹ (Mindez egyébként különös utóéletet biztosított Takáts tanulmányának. Csák Alajos, minorita tartományfőnök 1927-ben, az újbóli kanonizálás reményében jelentette meg *Kelemen Didák csodás élete és működése* c. munkáját, amelyben hűen követte a dualizmus kori szerző szövegének struktúráját, kifejezés- és érvrendszerét.²²)

Aligha számíthatott hasonló elismerésre Ballagi Aladár, aki számára a bevezetőben említett, Károlyi Klára által írt két levél kínált lehetőséget Didák atya jellemzéséhez. Ballagi zempléni zsidó családból származott, apja Bloch Mór, az 1843-ban evangélikus majd református vallásra tért nagy hírű teológus, szótár- és nyelvtanító. Aladár, bátyjával ellentétben, aki publicistából vált történetíróvá, és élete végéig Sárospatakon maradt, a fővárosban futott be tudományos karriert. A Budapesten és Heidelbergben végzett egyetemi tanulmányok után, rövid ideig a fővárosi református gimnáziumban, majd a sárospataki akadémián tanít, 1877-től viszont a pesti egyetem magán-, 1889-től nyilvános rendes tanára.²³

Ballagi tehát a szülői házból a modern kutatás és a tudományos pálya presztízsét hozta magával (a művelődéstörténet mellett, miként apja, ő is foglalkozott nyelvészettel), ami a protestáns szellemisséggel, valamint a Thaly Kálmán-féle köznemesi-nacionalista történetírás hagyományaival egészült ki. Továbbá a politikai szerepvállalással (1905 és '10 között, tehát a koalíciós kormányzás időszakában függetlenségi párti képviselő), aminek nyomán Ballagi a historizáló közgondolkodáshoz tapadó tudományos és politikai viták egyik legaktívabb résztvevője lett. (Ennek legismertebb példája a Szekfü Gyulával *A száműzött Rákóczi* megjelenése után folytatott hosszú sajtóvita.)²⁴

A közélet, a politikum és a történetírás funkcionális kapcsolatát kell tehát feltételeznünk Ballagi elbeszélésmódjának vizsgálatakor. Ezt alapozták meg a heidelbergi tanulóévek, ahol feltehetően alapos poétikai és retorikai képzettséget

²¹ TAKÁTS 1914, 215., 274., 277–279., 311.

²² CSÁK 1927

²³ KENYERES 1967, I. köt. 94.

²⁴ R. VÁRKONYI 1961, 309–336. A Ballagi családról és Aladár egyéniségéről WAKTOR 1995, 52–90.

szerzett, s ahol a szintén aktívan politizáló Heinrich Treitschké-től a múlt szuggesztív ábrázolásának eszközeit tanulta. Majd itthon, a sajtóviták és a parlamenti csatározások Ballagi nyelvének polemikus, az érvelést és a meggyőzést célzó elemeit erősítették tovább. Ami adekvát formája lehetett az „igaz múlt” kutatását, sőt az igazság kultuszát valló történetírói eszményének.²⁵

Vajon érvényesülhetett-e a retorikai nyelvhasználat egy csupán kétoldalas ismertetés szövegében, amit Ballagi a Brázay János-féle levélkiadásról készített, s ami az általa szerkesztett Irodalomtörténeti Közlemények első évfolyamának kritikai rovatában jelent meg?²⁶

„A második levél – fogalmaz a szerző – Pater Kelemen Didák istenes életéről szól, s valóban mód nélkül érdekes. Aki írja, Károlyi Sándor leánya, vagyis tagja azon főúri nemzetségnek, mely a katolicizmus terjesztésében túlszárnyalt minden más családot. Akiről szól, ugyanolyan szerepet vitt a Tiszántúl, mint Torna, Abaúj és Gömörben Hirkó Páter, ki szinte legendarius alakká vált.

Hirkó Páterről fennmaradt a mondás: nem engedek még a herkópáternek se! E szólamot Szilágyi István, ki egyébként tisztában van a dolog történeti oldalával, a Herr Gott Vater magyaros torzításának tartja. Jókai, nem sokat törődve a történelemmel, Herkópáttert a Bálványosvárban megtette székely ős-istennek. Szerintem a mondás »a vérről híres Hirco Pater« emlékéért tartotta fenn, ki Torna megye székhelyén fejszével a kezében foglalta el a református templomot 1671-ben.

Páter Kelemen Didák nem járt dragonyos assistentiával; de csendes működése mélyebb nyomokat hagyott, mint a Hirkó Páteré. Nyirbátorban, hol szerzetházat és templomot építtetett, nem maradt fenn róla traditio a nép ajkán. Annál inkább ismerik Miskolcson, hol rendházat alapított. Egy alkalommal iszonyú tűzvész dúlt a városban. Erre Kelemen atya magához vette az oltári szentséget, s amerre csak ment, a tűzvész azonnal megszűnt.²⁷

Látható, hogy Ballagit nem Károlyi Klára levele és az abban megrajzolt Didák-kép bemutatása, hanem saját történetírói, illetve kulturális identitásának kifejezése motiválja. Ennek eszközeként Didák atyát a bizonytalan hitelességű, anekdotikus figurával, Herkó páterrel állítja párhuzamba, melynek célja a szerzetes alakjának eljelentéktelenítése, sőt nevetségessé tétele. A cselekményesítés eszközeként Ballagi tehát az iróniát választotta, melyről Northrop Frye kimutatta, hogy az ilyen módon megfogalmazott történetek (melyeknek fikcionális formája a szatíra) „azzal érik el hatásukat, hogy megfosztanak azoktól a megoldás iránti várakozásainktól, melyekre a többi módban előadott történetek (ti. a románc, a tragédia és a komédia) építenek.” Illetőleg – teszi hozzá Hayden White – az ironikus kijelentés

²⁵ Tanítványa szerint Ballagi egyenesen „az igazság papjának” nevezte magát. BALLAGI 1934, 9–11.

²⁶ BALLAGI 1891, 120–123.

²⁷ BALLAGI 1891, 120–121.

célja, hogy „kimondatlanul is tagadja azt, amit a szó szerinti jelentés állít.”²⁸ S valóban, a Ballagi sorait olvasók az utalt néphagyomány, a tűzvészről írt jelenet teljes abszurditását érzékelhették.

Az ironia vagy a gúny további eszköze a szószaporítás, amit az előbbi idézetben is tapasztalhattunk, s amit a szerző Kelemen Didák munkáinak citálásával fokoz: ...művei közül a jelentékenyebbek Kassán a jezsuitáknál kerültek ki a sajtó alól. Így a Lelki öröm, mely a seraphicus szent-Ferenczrendi atyáknak Nyirbátorba introdukálása alkalmából készült; valamint egyházi beszédeinek ily című gyűjteménye: Búzafejek, melyeket az evangeliombeli aratók után felszedegetvén, azaz az anyaszentegyház hív pásztorinak írásibul egybekeresvén és élő nyelvén tett praedikállása után kévébe kötvén..., az könyvek nélkül szükölködő praedikátorok és más lelki éhező híveknek kedvéért kibocsátott seraphicus szt-Ferencz atyáknak minorita conventualis szerzetiben lévő T. P. Kelemen Didák magyarországi Szt-Erzsébet asszony provinciájának kétszeri érdemes provinciállisa és definitora...”²⁹

Ám ezzel még nem elégedett meg Ballagi, és jó szónok módjára hatásosan fejezi be mondanivalóját. Kelemen Didák munkáinak és beszédeinek stílusát, Takáts Sándortól egészen eltérő módon, ekképp szemlélteti: „A missió szelleme nyer kifejezést ama sorokban. Magukban a beszédekben nagy gonddal keresi ki a páter a szent történet borzalmas jeleneteit, s azokat oly eleven színekkel festi, hogy szinte emlékeztetnek a koráni pessimismusra, melyet Sprenger *Muhammed élete és tanában* »Schreckensapparatak« nevez.”³⁰

Az ironia forrása ezúttal Kelemen atya Mohamed prófétához hasonlítása, aminek mélyebb jelentése is lehetett. Az intertextualitás gondolatát elfogadva, ezen szövegrészek argumentációja, a retorika polemikus ereje talán a 16-17. századi hitvitákat, az egykori katolikus-protestáns küzdelmek hevességét idézte fel az olvasókban. S keltette azt a képzetet, hogy Ballagi ezen szellemi hagyomány örökösének tekinti magát.

Miként összegezhethetjük röviden tanulmányunkat? Takáts Sándor és Ballagi Aladár írása egyaránt Hayden White következtetését igazolja: ami „struktúrárt kölcsönöz egy történeti műnek, az nem a múlt gondos rekonstruálásának, hanem egyfajta teremtő poétikai aktusnak az eredménye.”³¹ Továbbá mindkét narratíva a történetírók identitását fejezte ki. A fiatal, a témáit és kifejezőeszközeit kereső Takátsnál a keresztény világkép, a kereszténység rítusának elfogadását, Ballagi esetén a protestáns szellemiség historizált és kompenzatív adaptációját. S ez a Kelemen Didákról konstruált képeket is nagymértékben meghatározta.

²⁸ FRYE 1998, 39–46., 189–203., 314.; WHITE 2001, 139., 161.

²⁹ BALLAGI 1891, 122.

³⁰ BALLAGI 1891, 122.

³¹ Idézi RICOEUR 2000, 19.

BIBLIOGRÁFIA

BALLAGI 1891

BALLAGI Aladár: Gróf Károlyi Klára, néhai gróf Haller Gábor özvegyének két érdekes levele. Ismerteti Brázay János, mezőpetri plébános. *Irodalomtörténeti Közlemények* 1. 1891.

BALLAGI 1934

BALLAGI Aladár: *Élő tanítások*. Életrajzi bevezetéssel ellátta Sárkány József. Cegléd, SIMON, 1934.

BRÁZAY 1890

BRÁZAY János: *Gróf Károlyi Klára, néhai gróf Haller Gábor özvegyének két érdekes levele*. Nagy-Károly, SEPER K., 1890.

CSÁK 1927

CSÁK Alajos Czirjék: *Kelemen Didák csodás élete és működése*. Miskolc, Magyar Jövő, 1927.

DÁVIDHÁZI 2003

DÁVIDHÁZI Péter: Epika és történetírás közös forrásvidékén. Toldy Ferenc és a hazai Annales-hagyomány. In: *A narratív identitás kérdései a társadalomtudományokban*. Szerk. RÁKAI Orsolya–Z. KOVÁCS Zoltán. Budapest–Szeged, GONDOLAT KIADÓI KÖR–POMPEJI, 2003. 7–34.

FRYE 1998

FRYE, Northrop: *A kritika anatómiája. Négy esszé*. Budapest, HELIKON, 1998.

GYÁNI 2003

GYÁNI Gábor: Narrativitás és jelentés-generáló retorikai elemek a történetírói diskurzusban. In: *A narratív identitás kérdései a társadalomtudományokban*. Szerk. Rákai Orsolya–Z. Kovács Zoltán. Budapest–Szeged, GONDOLAT KIADÓI KÖR–POMPEJI, 2003. 78–96.

KENYERES 1967

KENYERES Ágnes (főszerk.): *Magyar Életrajzi Lexikon*. Budapest, AKADÉMIAI, 1967. I. köt.

NAGY 1937

NAGY Miklós: *Takáts Sándor emlékének 1860–1932*. Budapest, THALLÓCZY LAJOS TÁRSASÁG, 1937.

R. VÁRKONYI 2000

R. VÁRKONYI Ágnes: *Thaly Kálmán és történetírása*. Budapest, AKADÉMIAI, 1961.

RICOEUR 2000

RICOEUR, Paul: Történelem és retorika. In: *Narratívák 4. A történelem poétikája*. Szerk. Thomka Beáta. Budapest, KIJÁRAT, 2000. 11–24.

TAKÁTS 1914

TAKÁTS Sándor: Károlyi Sándor családja és Kelemen Didák. In: *Régi magyar asszonyok*. Budapest, „ÉLET” IRODALMI ÉS NYOMDA, 1914.

TAKÁTS 1961

TAKÁTS Sándor: *Művelődéstörténeti tanulmányok a XVI-XVII. századból*. Sajtó alá rendezte BENDA Kálmán. Budapest, GONDOLAT, 1961.

TAKÁTS 1979

TAKÁTS Sándor: *Buda két árulója*. Sajtó alá rendezte Réz Pál. Budapest, SZÉPIRODALMI, 1979.

WAKTOR 1995

WAKTOR Andrea: A XIX. századi családmodell működése és változásai a Ballagi család levelezésének tükrében. *Sic itur ad astra* 9. 1995. 43–92.

WHITE 1973

WHITE, Hayden: *Metahistory: The Historical Imagination in Nineteenth-Century Europe*. Baltimore, THE JOHNS HOPKINS UNIVERSITY PRESS, 1973.

WHITE 1997

WHITE, Hayden: *A történelem terhe*. Budapest, OSIRIS, 1997.

WHITE 2001

WHITE, Hayden: A történelem poétikája. *Aetas* 16. 2001. 134–164.